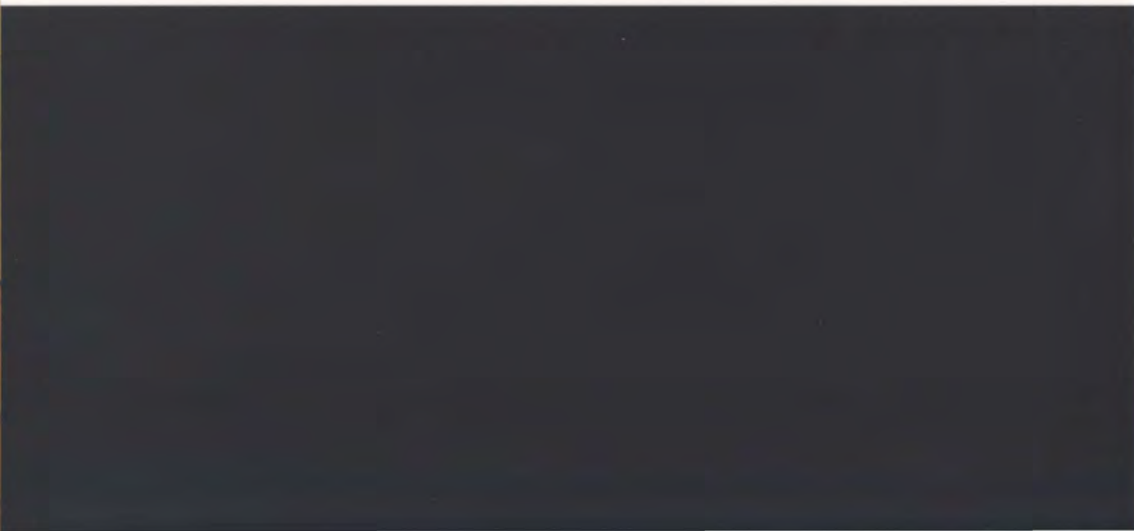
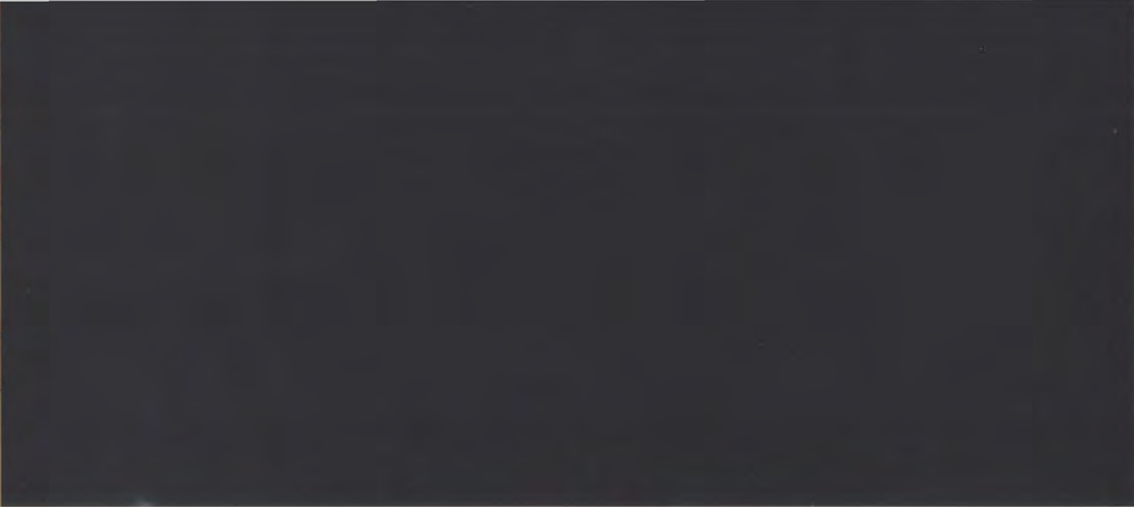

2001

Rietveldprijs

Rietveld

Rietveldprijs

2001

Rietveldprijs

Gebouwd in Utrecht, 1999 en 2000

2001

Uitgeverij THOTH Bussum

Afbeelding voorzijde omslag: De nieuwe raadzaal van het stadhuis in Utrecht,
foto Luuk Kramer.

Afbeelding achterzijde omslag: Gang met vide in de nieuwe vleugel van het stadhuis
in Utrecht, foto Luuk Kramer.

Afbeelding linker binnenflap: Schets van de nieuwe raadzaal (Enric Miralles/Benedetta
Tagliabue).

Afbeelding rechter binnenflap: Schets van de gang met vide en monumentale hal (Enric
Miralles/Benedetta Tagliabue).

Deze publicatie is verschenen ter gelegenheid van de uitreiking van de Rietveldprijs 2001.

De activiteiten van de Stichting Rietveldprijs worden mede mogelijk gemaakt door
financiële ondersteuning van de gemeente Utrecht; Amnis; Amstellandontwikkeling wonen bv,
regio Utrecht; Stichting Bo-Ex '91; Van Hoogevest Groep; Mitros; SSH; Utrechts Nieuwsblad.

© 2001 Stichting Rietveldprijs, Utrecht, Uitgeverij THOTH, Bussum en de betreffende auteurs
en fotografen.

Bestuursamenstelling: mw. M.M. Versnel-Schmitz (voorzitter), mw. M.P. van der Wiel
(secretaris), mw. E.C. van Santen (secretaris), F.M. Felder (penningmeester),
mw. A.H. Brouwer-Korf, J. Jacobs, C.E.C. de Reus, R.P. Schat, mw. U.S.B. van Swinderen,
A.A. Verduijn.

Samenstelling: Ko Jacobs

Fotografie: Luuk Kramer

Grafische vormgeving: OPERA Ontwerpers, Breda

Druk: drukkerij Mart.Spruijt bv, Amsterdam

Bindwerk: boekbinderij Epping, Woerden

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd,
opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of
op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere
manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Uitgeverij THOTH, Lindelaan 18,
1405 AK Bussum.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval
system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying,
recording or otherwise, without prior written permission of the publisher.

Voorwoord 6

Machteld Versnel-Schmitz

Juryrapport Rietveldprijs 2001 8

Arthur Wortmann

Fotografie Rietveldprijs 2001 14

Luuk Kramer

Wie een hoefijzer vindt; 24

*Het bekroonde Utrechtse stadhuis van
Enric Miralles en Benedetta Tagliabue
Marc Schoonderbeek*

Het stadhuis van Utrecht 32

Benedetta Tagliabue/ EMBT architectes associats

Mensen, wensen, architectuur 40

*Utrechtse woningcorporaties en de Rietveldprijs
Catja Edens en Martine Bakker*

Voorwoord

De toekenning van de Rietveldprijs 2001 aan de helaas te jong overleden Enric Miralles van EMBT architectes associats uit Barcelona is een bijzondere. Niet alleen heeft hij met zijn scheping een ware metamorfose in het hart van Utrecht teweeggebracht, maar hij heeft ook op onnavolgbare wijze oud en nieuw met elkaar verbonden. Hij heeft het stadhuis omgekeerd. De directe verbinding met de Stadhuisbrug is niet meer. Het nieuwe plein aan de Korte Minrebroederstraat opent boeiende perspectieven en nieuwe mogelijkheden voor het welbevinden en de belevenis van de Utrechters. Helaas nog iets te veel voor de autoparkeerders, maar daar moet een slim gemeentelijk beleid toch iets op weten te vinden. En ook de Stadhuisbrug verdient extra aandacht, opdat we niet de ene ruimtelijke kwaliteit inruilen voor de andere, maar in het totaal meer kwaliteit verwerven.

Het zou wenselijk zijn als Miralles inventieve combinatie van oud en nieuw symbool kan worden voor de stedenbouwkundige ontwikkeling van Utrecht, de combinatie van de bestaande stad met het voormalige Vleuten-de Meern door de aanhechting van Leidsche Rijn. Die aanhechting is nog niet vanzelfsprekend. De huidige scheiding door het Amsterdam- Rijnkanaal en de A2 verdient bijzondere aandacht en grote inventiviteit. Het zou het bestuur van de Rietveldprijs zeer veel genoegen doen om een van de volgende prijzen te kunnen toekennen aan de voortreffelijke ruimtelijk functionele oplossing van dat probleem. Want de Rietveldprijs beperkt zich bepaald niet tot officiële gebouwen, zoals ook dit jaar de jury met zijn nominaties heeft laten zien. Het varieert van studentenwoningen in een geluidswal tot de verbouwing van een museum, van een eigen woning aan de gracht tot een rioolwaterzuivering, van een stadhuis tot een woningcomplex in Leidsche Rijn.

Het bestuur was op voorhand erg nieuwsgierig naar de genomineerde woningbouwprojecten. In het najaar van 2000 heeft de stichting Rietveldprijs een boeiend publieksdebat georganiseerd onder de uitdagende titel 'Kan een Utrechtse woningbouwcorporatie ooit de Rietveldprijs winnen?' Een Utrechtse corporatie is er nog niet bij onder de genomineerden, maar wel een uit Vianen en twee uit de vrije sector.

Opvallend is ook dat de helft van de genomineerde bouwwer-

ken door buitenlandse architecten is ontworpen. Utrecht slaat zijn vleugels uit en gaat internationaal. Wellicht is een internationale benadering tevens de oplossing voor de ruimtelijk functionele aanhechting van Leidsche Rijn. Want vaak zien buitenstaanders scherper waar de schoen wringt dan degenen die er met hun neus bovenop staan.

De kwaliteit van de aanhechting van Leidsche Rijn aan Utrecht is des te belangrijker voor de Rietveldprijs, omdat de volgende keer ook de bouwproductie 2001-2002 in Vleuten-de Meern meedoet, na de formele samensmelting van 1 januari 2001. Dat laatste maakt de uitdaging nog groter, dat bevordert nog meer het bewustzijn van het belang van de kwaliteit van architectuur en stedenbouw, dat maakt het winnen van de Rietveldprijs en van de publieksprijs van het Utrechts Nieuwsblad nog uitzonderlijker.

En de stad Utrecht mooier.

Voor **Juryrapport**

Rietveldprijs

Beïnvloeding, vooringenomenheid, geïnformeerd zijn: drie begrippen die wel eens door het hoofd hebben gespeeld van de juryleden van de Rietveldprijs 2001. Wat is een ideale jury van een architectuurprijs? Eén die een magistrale kennis heeft van alles wat er op haar vakgebied gebeurt en nieuwe ontwikkelingen zonder blikken of blozen een plaats durft te geven, of één die zich kan laten verrassen en oordelen weet op te schorten? Vermoedelijk is een combinatie van beide kwaliteiten van belang, hetgeen niet alleen paradoxaal is, maar in dit geval – de toekenning van de architectuurprijs voor het beste Utrechtse gebouw van de afgelopen twee jaar – zelfs bemoeilijkt wordt door de omstandigheden. Want nog afgezien van het feit dat 'magistrale kennis' natuurlijk een relatief begrip is, werd de jury ditmaal geconfronteerd met twee uitzonderlijke projecten, met een reputatie die hen al vooruit was gesnel en zowel nationaal als internationaal beroering teweeg hadden gebracht.

Het eerste project betreft Leidsche Rijn. Terwijl de vorige

jury twee jaar geleden nog slechts wat verspreide fragmentjes van dit stadsdeel in aanbouw kon bezichtigen, zijn inmiddels in de deelgebieden Langerak en Parkwijk enkele duizenden woningen verrezen die, theoretisch gezien, allemaal in aanmerking hadden kunnen komen voor de Rietveldprijs 2001. Leidsche Rijn is de grootste van de Vinex-wijken die door heel Nederland verrijzen, die de ruimtelijke organisatie van het land veranderen, die van grote invloed zijn op de verstedelijking van het land en op de stadscultuur, die bepalen hoe miljoenen Nederlanders zullen wonen en opgroeien. De Vinex-cultuur heeft inmiddels aanleiding gegeven tot verhitte debatten. De wijze waarop de planvorming tot stand is gekomen, inclusief kwesties als de grondtransacties en de prijsbepaling van de nieuwe woningen, heeft geleid tot discussies over het functioneren van – en zelfs corruptie binnen – de Nederlandse bouwpraktijk. De woonomgevingen die inmiddels zijn gerealiseerd hebben tot ver in het buitenland architectuurcritici verbaasd

doen staan. De politiek is geschrokken van de enorme eenvormigheid die uit de Vinex-aanpak blijkt voort te komen en is hals-overkop plannen gaan bedenken om deze ontwikkeling te keren.

De jury van de Rietveldprijs voelde zich tijdens haar bezoek aan Leidsche Rijn in het centrum van deze discussie geparacheerd. Zij was zich ervan bewust dat met name het deelgebied Langerak een unieke positie inneemt binnen de Nederlandse Vinex-wijken: het is de Vinex-wijk met de laagste dichtheid en de meest nadrukkelijke integratie van elementen uit het bestaande landschap. In plaats van een volstrekt kunstmatige omgeving, met een compleet nieuwe ruimtelijke organisatie op voormalig landbouwgebied – zoals elders meestal het geval is – is hier her en der een toefje historie aanwezig: een oude boerderij, een bomengroep en een wandelpad. Hoewel dit de identiteit van de wijk verhoogt en het woongenot zonder twijfel ten goede komt, twijfelt de jury toch of hiermee niet tevens een probleem wordt vergroot. Want de aarzeling tussen de keuze voor landelijk of stedelijk gebied wordt daardoor alleen maar groter. De Nederlandse stedenbouw heeft zich altijd aardig weten te wapenen tegen een vorm van suburbaniteit die de collectieve ruimte aanvreet. Leidsche Rijn is één van de treffendste voorbeelden die aangeeft dat dit gevecht verloren dreigt te gaan.

Het stedenbouwkundig plan, de wijze waarop de grond in Leidsche Rijn is verkaveld en de ontsluitingstypologieën die door de diverse architecten zijn bedacht, dragen bij aan een versnippering van de ruimte. In veel van de woningbouwprojecten wordt meer gepretendeerd dan waargemaakt. De suggestie wordt gewekt dat we van doen hebben met een luxueuze woonbuurt, maar zowel de grootte van de woningen zelf als de

woningdichtheid van de wijk zijn daarmee niet in overeenstemming. De jury had dan ook de meeste waardering voor die projecten die het wonen als een vanzelfsprekende opgave benaderen, die de suburbane conditie omarmen en die een zekere ruimtelijke ordening teweegbrengen door binnen de versnipperde ruimte duidelijk te maken wat voor en achter is, waar de openbare weg is en waar geparkeerd dient te worden. Het project dat wat dat betreft het meeste indruk maakte was dat van MacCreanor-Lavington architects in Langerak 1. Dit project is met zijn wat grotere schaal en zijn traditionele overgangen tussen openbaar en privé een verademing. Het plan concentreert zich op enkele elementaire zaken: een heldere geometrie, een consequente materiaalkeuze en een duidelijke parkeeroplossing. Aansluiting met het landelijke verleden van de plek wordt gevonden in de karaktervolle en net niet karikaturale verschijningsvorm: de wijze waarop de woningen 'bekleed' zijn met dakpannen verwijst op niet onhumoristische wijze naar een inmiddels verdwenen landschap, beheerst door het beeld van boerderijen met hun typerende grote kappen.

Het tweede project dat al een flinke reputatie genoot voordat de jury zich ervan op de hoogte ging stellen was het nieuwe stadhuis, verbouwd en uitgebreid door de Spaanse architect Enric Miralles en zijn partner Benedetta Tagliabue. De keuze van de gemeente voor deze architect – na een Europese aanbesteding in 1996 – was verrassend. We zijn in Nederland gewend dat bouwprojecten waarin bestaande architectonische monumenten een rol spelen met omzichtigheid worden benaderd. Ofwel er wordt keurig gerestaureerd, ofwel er wordt een zogenaamde 'eigentijdse' ingreep tegenover gesteld, die 'respect' getuigt voor het bestaande, maar zichzelf ook niet uit-

vlaakt. Vaak leidt dit tot een confrontatie op materieel niveau: oude constructies in hout of steen worden aangevuld met goed herkenbare, nieuwe bouwdelen in beton, staal of glas. Een conceptuele vermenging van oud en nieuw is doorgaans niet aan de orde, of wordt overschaduwd door het materiële contrast. Met de keuze voor Miralles was duidelijk dat deze beproefde aanpak werd verlaten. Miralles is de man van de hybridisering; geschiedenis is voor hem een continuïteit; respect voor de chronologie van de bouwgeschiedenis of de authenticiteit van bepaalde structuren zijn hem vreemd, maar daar staat een gevoeligheid voor de werking van ruimte en materiaal tegenover. En bestaande ruimten en oude materialen spelen daarin een belangrijke rol. Met de keuze voor Miralles was de uitkomst van het bouwproces ongewis, moest men vertrouwen op de genialiteit van de architect. Voor een niet particuliere opdrachtgever was dat een riskante beslissing. De architectuurgemeenschap zag echter reikhalzend uit naar het resultaat.

Vandaar dat de jury van de Rietveldprijs op een zaterdag in mei het nieuwe stadhuis bezocht in een stemming waarin bewondering, verwondering, scepsis en angst sluimerend aanwezig waren en ieder wachtte op een teken om de overhand te nemen. Wat bleek? Binnengaan in het verbouwde stadhuis van Utrecht betekent om de oren geslagen worden met architectuur. Of liever: alleen al het benaderen van het verbouwde stadhuis betekent een architectonische belevenis. De radicaliteit van het ontwerp komt je al van verre tegemoet. Hier heeft een architect vrijheid gekregen en die vrijheid ook genomen. In ons pragmatisch-modernistisch architectuurklimaat is dat een moedige beslissing. Mocht de pretentie die uit deze artistiekeeringe aanpak spreekt niet worden waargemaakt dan is ondank 's werelds loon. Maar Miralles slaagde met vlag en wimpel. De

uitgesproken architectuur is op een dermate informele wijze uitgewerkt dat pretentie omslaat in architectonisch plezier. De gewijzigde oriëntatie van het gebouw zorgt ervoor dat de ingang niet meer in een classicistische gevel zit, maar aan een publieksvriendelijk plein, waar zitbanken versmelten met de gevel van het stadhuis. In het interieur slaan het gebruik van simpele materialen en de prettig ambachtelijke verwerking ervan de juiste toon aan: de ongekennde vormwil blijkt samen te gaan met een welhaast Hollandse nuchterheid. Het stadhuis heeft alles om een mijlpaal te worden in de geschiedenis van de Nederlandse architectuur. Het trekt de discussie open, ontregelt ons gebruikelijk referentiekader en betekent daarmee een verrijking van ons architectuurklimaat.

Met deze twee sleutelprojecten is het verhaal natuurlijk niet ten einde. Ze dringen zich op in een discussie over architectuur in Utrecht, maar op de achtergrond waren er natuurlijk vele andere die in aanmerking konden komen voor de Rietveldprijs. Na kennisname van tientallen beknopte projectdocumentaties en het bezoeken van een vijftiental bouwwerken, kon de jury nog vier projecten toevoegen aan de lijst met nominaties. De bekendste ervan is de verbouwing en uitbreiding van het Centraal Museum door de Vlaamse architecten Stéphane Beel en Lieven Achtergael. Onopvallend is dit plan natuurlijk niet. Het betreft een van de meest publieke culturele voorzieningen in de stad. Maar de ingrepen van de architecten kenmerken zich wel door bescheidenheid.

Voor kunstmusea doet zich de laatste decennia wereldwijd dezelfde opgave voor. De toegenomen waardering voor de artistieke productie uit het verleden, en de voortgaande ontwikkeling van de cultuurindustrie die het museumbezoek in de

sfeer van de massarecreatie heeft getrokken, leidt overal tot uitbreidingen en modernisering. De uitdijende collecties vragen om extra ruimte, de grotere bezoekersstromen vragen om schaalvergroting, de opname van de kunst in de vermaaksindustrie vraagt om faciliteiten voor commerciële nevenactiviteiten. De wijze waarop Beel in het Centraal Museum op deze ontwikkelingen heeft gereageerd getuigt van een zekere weerbarstigheid. De aan het museum toegevoegde elementen bewerkstelligen de noodzakelijke modernisering, maar weigeren zichzelf op de voorgrond te plaatsen. Het nieuwe is dienstbaar gemaakt aan het oude. De afgewogen wijze van materialiseren brengt zowel in het oude als in het nieuwe deel een consistente museale ervaring tot stand. De primaire positie van de kunst is niet overgenomen door een architectuur van de kunstconsumptie. De architectonische beheersing die daarvoor nodig was is voorbeeldig te noemen.

De overige drie genomineerde projecten slaagden er waarlijk in de jury te verrassen. Op een bedrijventerrein langs de A2, in een strook die de noordelijke rand van Leidsche Rijn vormt, stuitte de jury op de rioolwaterzuiveringsinstallatie van de combinatie A+D+P Architecten/Bureau Alle Hosper. In deze zuiveringsinstallatie is het ambitieniveau van de opdrachtgever bovenal te waarderen. Helaas is het in Nederland nog geen algemeen gebruik om bij utilitaire opgaven van deze schaal de hulp in te roepen van gerenommeerde ontwerpers. Bureau Alle Hosper tekende voor een landschappelijk concept met als troeven veiligheid en zichtbaarheid. Door het complex, zeer toepaselijk, in het water te plaatsen verandert het van een omheind bedrijfsterrein in een eiland waar gewerkt wordt. En door een ruimtelijke compositie te maken van de verschillende onderde-

len die een waterzuiveringsinstallatie vormen, wordt het complex van een vreemd industrieel element een begrijpelijk ding. Daaraan draagt ook architectenbureau A+D+P bij, dat de verschillende onderdelen met zorg uitwerkte. De keuze om de gebouwen te maken van beton en hout geeft het complex een permanent en duurzaam karakter, terwijl de wat ruig aandoende detaillering toch bij de industriële functie past.

Echt verscholen in de binnenstad is het woonhuis dat architect Robert van den Hout voor zichzelf ontwierp. Hij had slechts enkele vierkante meters grondoppervlak nodig om aan de gracht een droomhuis te realiseren. De schaal is bescheiden, maar de plek is uniek en dat gegeven wordt maximaal uitgebuit. Het huis is niet veel meer dan een stapeling van vier kamers die worden verbonden door een spiltrap. De apotheose van het wonen ligt op de tweede verdieping, waar het volledig te openen Rietveldiaanse hoekraam de Oude Gracht de woning weet binnen te trekken. De grootste kracht van het plan ligt in het op het spoor komen van de locatie en in het doorzettingsvermogen om op deze moeizaam bereikbare plek met beperkte middelen een droom te verwezenlijken. Dit is een stedelijke versie van het zogenaamde 'wilde wonen'. Het project toont tevens aan dat privé-initiatieven op stedenbouwkundig gevoelige locaties ook het collectieve belang kunnen dienen. Het huis verstevigt de band tussen het wonen en de historische stad en is een verrijking voor de stedelijke cultuur.

Een nog grotere verrassing voor de jury was de studentenhuusvesting die Koen van Velsen realiseerde op de campus ter plaatse van de voormalige Kromhoutkazerne. Op de grens van de drukte van een verkeersweg en de contemplatieve sfeer van de campus verricht dit project een klein wonder: aan de ene kant vormt de studentenhuusvesting een geluidswal, aan de

andere kant een modern-klassieke wand die, hoewel volledig verschillend in vormgeving, toch goed aansluit bij de statige architectuur van de voormalige kazernegebouwen op het campusterrein. Wat eerst een barrière moet zijn geweest is nu een waardige grens. Deze ordenende wand begint als open colonnade en raakt geleidelijk gevuld met studentenwoningen. Het groeperen van studentenkamers rondom gemeenschappelijke ruimten creëert ritmiek in de wand. De interieurs herbergen een mooi contrast tussen de volledig op het campusterrein georiënteerde kamers en de gemeenschappelijke ruimten. Deze laatste laten merken dat ze onderdeel van de geluidswand zijn: hun wijkende wanden creëren spelonkachtige ruimten, verlicht van boven, alwaar een soort observatieplatvormen ontstaan vanwaar men over de voormalige snelweg kan uitkijken. De gevel aan de zijde van de verkeersweg is met zorg gearticuleerd, terwijl de gevel aan de campuszijde door het materiaalgebruik een aangename ruigheid heeft gekregen, die past bij zowel de informaliteit van de gebruikers als het robuuste van het voormalige kazerneterrein. Door de rand van het campusterrein te herkennen als potentiële bouwlocatie is het project een impuls voor het denken over mogelijkheden de stad verder te verdichten.

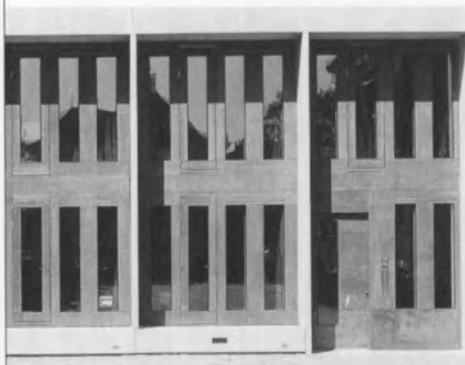
Hoewel de jury weinig moeite had met het samenstellen van deze *short list* van zes uitzonderlijk geslaagde projecten, stelde de uiteindelijke toewijzing van de prijs haar voor grote problemen. De zes nominaties voor de Rietveldprijs vormen een bonte verzameling appels en peren. Een privé-woonhuis, een grootschalig woningbouwproject, een tot geluidswal geworden rij studentenkamers, een utilitaire installatie, een zich wegcijferende museumarchitectuur en een vormexplosie in het hart van

de stad: welke kwaliteiten wegen het zwaarst? In een poging te zoeken naar een gezamenlijke noemer viel het de jury op dat in vijf van de zes projecten de omgang met de historie een grote rol speelt. In ons steeds dichter bebouwd rakende land lijkt de aard van het begrip 'bouwproject' te veranderen. De rol van bestaande structuren, aanwezige constructies, aanpalende gebouwen en terreinen wordt steeds groter. Opdrachtgevers en architecten zullen zich steeds meer gesteld zien voor opgaven in complexe stedelijke omgevingen, waar geschiedenissen en ambities verstrengeld raken. Mede vanwege de inspirerende bijdrage aan deze problematiek – die anderzijds onnavolgbaar is en daarom niet op een simplistische wijze als voorbeeld mag dienen – heeft de jury besloten de Rietveldprijs 2001 toe te kennen aan Enric Miralles en Benedetta Tagliabue voor hun uitbreiding en verbouwing van het Utrechtse stadhuis.

Fotografie

Rietveldprijs

Luuk Kramer

Koen van Velsen/architectenbureau K. van Velsen

Campus muurwoningen Kromhoutkazerne

Prins Hendriklaan/Waterlinieweg

Stéphane Beel en Lieven Achtergaele

Verbouw en uitbreiding Centraal Museum

Nicolaaskerkhof/Agnietenstraat 1

Winnaar Rietveldprijs 2001

Enric Miralles/Benedetta Tagliabue EMBT architectes associats

Renovatie en verbouwing stadhuis, inrichting stadhuisplein

Ganzenmarkt

MacCreanor-Lavington architects
Woningbouw Leidsche Rijn
Klifrakplantsoen, Birstumerraklaan, Langeraksingel

Robert van den Hout
Nieuwbouwwoning
Twijnstraat aan de Werf/Rondpoort 1

**A+D+P architecten en ingenieurs (bouwwerken) en
Bureau Alle Hosper (terreininrichting)**
Riolwaterzuiveringsinstallatie Leidsche Rijn
Proostwetering

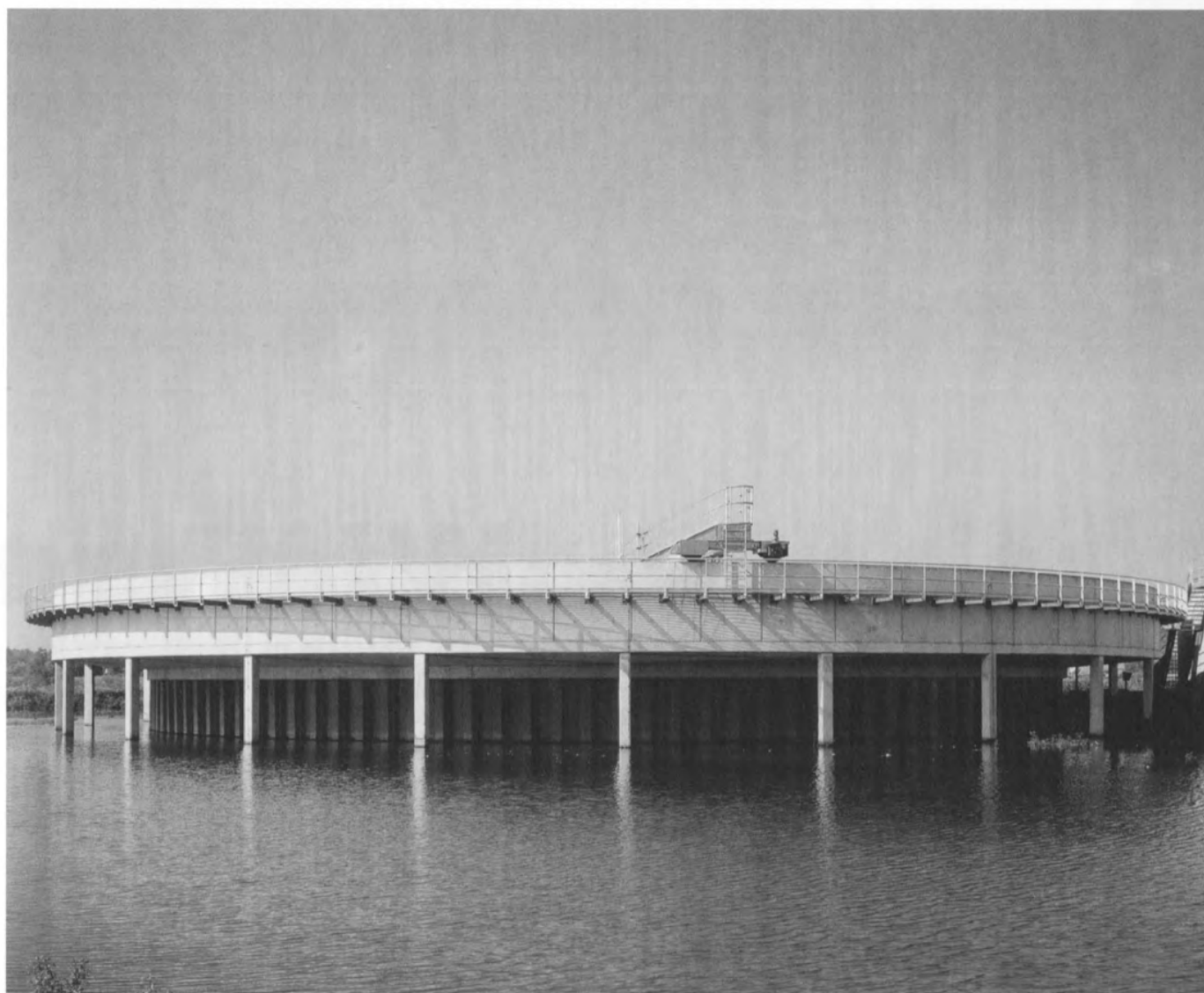

Wie een

hoeijzer vindt;

Het bekroonde Utrechtse stadhuis van Enric Miralles en Benedetta Tagliabue

ADEM

Dit lichaam is mij gegeven – wat moet ik er mee doen,
Zoiets unieks en zozeer iets van mij?

Zeg mij, wie moet ik dank betuigen
Voor de stille vreugde te mogen ademen en leven?

Ik ben de tuinman niet alleen, maar ook de bloem,
In de kerker van de wereld sta ik niet alleen.

Op de ruiten van de eeuwigheid
Is reeds mijn adem, mijn warmte aangeslagen.

Daarop hecht straks een tekening zich vast,
Sinds kort onherkenbaar veranderd.

Ook al trekt de mist van het moment weer weg,
Die dierbare tekening laat zich nooit meer uitwissen.

Osip Mandelstam, 1909

(uit: *Wie een hoeijzer vindt*, vertaald door Kees Verheul, 1981)

Utrecht: de stad en haar huizen

De stad Utrecht heeft een fascinerende geschiedenis die het vertrouwde beeld van groei en neergang, van tijden van economische bloei en tegenslag laat zien. De historische binnenstad is een prachtig resultaat van die geschiedenis. De kronieken verhalen van Romeinse tijden waardoor Utrecht als één van de oudste steden van Nederland wordt beschouwd. Haar stadsrechten kreeg Utrecht al in 1122 (terwijl Amsterdam ze bijvoorbeeld pas in 1275 kreeg). De stad was gedurende de Middeleeuwen de grootste en belangrijkste van Nederland. Dit was ook de periode waarin de ontwikkeling van het Utrechtse stadhuis begon. Door de verminderde invloed van de kerk en het ontstaan van een economisch ontwikkelende klasse van kooplieden groeide de behoefte bij de burgerij om meer invloed op het stadsbestuur uit te kunnen oefenen. Als gevolg hiervan werd in 1196 het stadsbestuur verdeeld over twee partijen: de reeds bestaande groep schepenen en een nieuwe instelling, de Raad. De schepenen vormden het oudste stadsbestuur maar werden geleidelijk door de stadsraad teruggedrongen tot de rol van een rechtbank. De schepenen werden aangesteld door de bisschop. De Raad werd gevormd door burgers die door hen democratisch werd gekozen.

Zoals gebruikelijk hebben politieke beslissingen ruimtelijke gevolgen. In dit geval betekende de verdeling van het stadsbestuur van Utrecht over de genoemde twee partijen in eerste instantie dat de stad bestuurd werd vanuit twee gebouwen: het raadhuis vormde vanaf de veertiende eeuw het zogeheten Schoonhuis in de Massegast (een zijsteegje van de Steenweg), en het Stadsrechthuis – waar het schepengerecht zetelde – bevond zich sinds 1187 op het Buurkerkhof ten westen van de kerk.

In 1343 werd het rechthuis verplaatst naar het huis Hasenberg. Formeel heeft Utrecht pas sinds 1537 een stadhuis, nadat Karel de Vijfde in 1528 opdracht gaf de Raad en de schepenen in één gebouw te plaatsen. In 1537 verhuisde de stadsraad naar het huis Lichtenberg, gelegen naast het huis Hasenberg. Beide lagen aan De Plaats die later de Stadhuisbrug zou worden genoemd. De patriciërshuizen Hasenberg en Lichtenberg vormden vanaf de zestiende eeuw het stadhuis. De verbouwing door stadsarchitect Willem van Noort in 1539 vormde de eerste in een reeks van aanpassingen en verbou-

wingen van deze letterlijke 'stadshuizen'. In 1824 begon de renovatie van de stadshuizen tot een compleet Utrechts stadhuis. Het wezenlijke kenmerk van het Utrechtse stadhuis werd ook door deze ingrepen niet aangetast: de neoclassicistische gevel die voor de huizen Lichtenberg en Hasenberg (beide uit de dertiende eeuw) werd geplaatst suggereerde weliswaar een eenheid, maar deze ingreep was cosmetisch van aard. De indelingen van de huizen bleven grotendeels bewaard. Sinds deze verbouwing kocht het stadsbestuur geleidelijk de panden in het blok tussen Ganzenmarkt en Oudkerkhof aan. Pas in

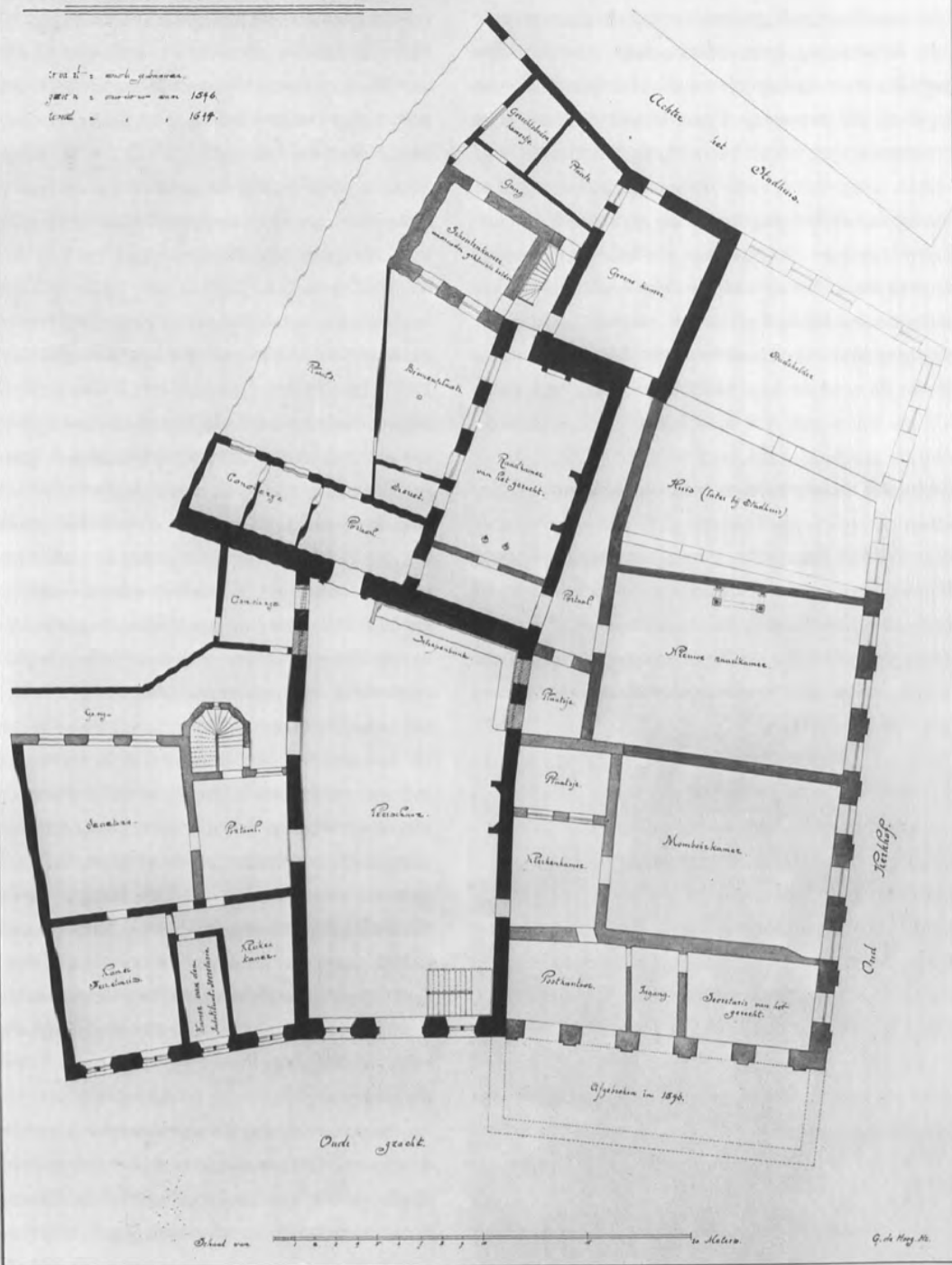

*De stadhuisbrug
te Utrecht, 1663*

(Centraal Museum, Utrecht)

*Het stadhuis na de
verbouwing van 1830,
foto P. Oosterhuis
(Het Utrechts Archief)*

1708 21st 2 auch gebauet.
 1708 24 2 auch gebauet 1896.
 1708 25 2 auch gebauet 1896.

*Plattegrond van het
stadhuis in Utrecht, 1650
(Het Utrechts Archief)*

1932 werd ook het hoekhuis Keizerrijk betrokken bij het stadhuis zodat de gehele straatwand model stond voor het stadsbestuur.

In 1996, het jaar waarin de gemeenteraad de plannen voor een vergaande verbouwing formuleerde, was de ruimtelijke situatie in het stadhuis gecompliceerd. Het stadhuis van Utrecht bestond op dat moment uit een labyrintisch complex. Door de vele aanpassingen en verbouwingen die door de eeuwen heen waren uitgevoerd, was het uitgegroeid tot een onoverzichtelijk en nauwelijks nog bruikbaar en bereikbaar cluster van kamers en gangen. De inzet van de totale verbouwing was bijzonder ambitieus: het unieke karakter van het stadhuis moest worden gewaarborgd. Een uniek karakter omdat het gebouw is meegegroeid met de ontwikkeling van Utrecht; de geschiedenis van de stad en haar stadhuis zijn dan ook nauw verbonden.

Architectonische sculpturen: het werk van Enric Miralles

Miralles werd in 1955 in Barcelona geboren, waar hij eveneens studeerde. Tijdens zijn studie werkte hij van 1973 tot 1981 bij het architectenbureau van Alberto Viaplana en Heliou Piñon. In 1984 startte hij samen met Carme Pinós een eigen bureau dat onmiddellijk een succes werd: ze kregen vele opdrachten en wonnen tevens veel prijsvragen.

In de periode tot 1991 werkten Miralles en Pinós aan een indrukwekkend oeuvre, dat onmiskenbaar de stedelijke cultuur van Barcelona in de jaren tachtig heeft weten te verbeelden. Deze periode is door de politieke en culturele omstandigheden een vruchtbare periode gebleken waarin stedelijke en architectonische projecten van uitzonderlijke kwaliteit zijn gerealiseerd. De stedelijke vernieuwingen die in 1980 in Barcelona in gang werden gezet, leverden een dermate effectieve herstructurering van de openbare ruimte op dat inmiddels gesproken kan worden van een Barcelonese aanpak. Deze aanpak is vernieuwend gebleken omdat de verschillende gebruiksmogelijkheden van de openbare ruimte gecombineerd werden, met als gevolg een vitaliserende werking voor de buurt in de directe omgeving van die openbare ruimte.

De eerste projecten die Miralles en Pinós realiseerden waren bescheiden van aard: een verbouwing (La Llauna school,

Badalona, 1986) en enkele voorstellen voor de inrichting van pleinen en boulevards. De inrichting en zonneschermen voor het Plaça Mayor in Parrets del Valles (1985) gaven al inzicht in enkele thema's van het werk van beide architecten: de schijnbaar chaotische plaatsing van ordelijke elementen, het gebruik van de constructie die een eigen leven lijkt te leiden, de aandacht voor het detail en het uitgesproken materiaalgebruik. Dit stedelijke inrichtingsproject bouwde tevens voort op de Spaanse traditie van de promenade met schaduwrijke (groen-) gebieden voor het dagelijkse verpozen en goed verlichte routes voor het nachtelijke flaneren.

De Olympische Spelen van 1992 in Barcelona waren aanleiding voor de beschreven stedelijke vernieuwingen in Barcelona. Voor dit evenement realiseerden Miralles en Pinós in 1992 hun eerste gebouw, het Campo de Tiro con Arco, de accommodatie voor het boogschieten. Hierna volgde de voltooiing van de begraafplaats met park in Igualada.

De architectuur van beide projecten is letterlijk en figuurlijk overdonderend. Naast het ruimtelijke en constructieve spektakel én de bijzondere detaillering en materiaalkeuze, weten de architecten op een bijzondere wijze met de context om te gaan. De aandacht voor de stedelijke of landschappelijke omgeving wordt bij hen niet gevormd door verwijzingen naar de aanwezige traditie. Het contextualisme van Miralles en Pinós kenmerkt zich juist door een extreme directheid. De projecten zijn letterlijk verankerd in hun omgeving door de wijze waarop ze inspelen op de karakteristieken van het terrein én door de vele manieren waarop de gebouwen worden ontsloten. De toetreding tot het gebouw wordt altijd vanuit verschillende hoeken geaccentueerd. In feite zijn dit terugkerende reflecties op de relatie tussen mens en omgeving, tussen cultuur en natuur. Met name door de realisatie van het park met begraafplaats in Igualada krijgen Miralles en Pinós internationale erkenning. Het besluit om de samenwerking te beëindigen was toen al genomen. Miralles en Pinós werkten nadien zelfstandig aan een eigen vervolg.

Na het einde van de samenwerking met Pinós verandert het werk van Miralles: zijn ontwerpen worden expressiever, sculpturaler en zijn niet langer gericht op de directe context. De aandacht verschuift van een meer topografische, landschappelijke architectuur naar een architectuur die het ruimtelijke spel van

massa en materialen virtuoos weet uit te drukken. Na enige tijd wordt Benedetta Tagliabue Miralles' nieuwe partner.

Miralles' architectuur doet een beroep op de zintuiglijke ervaring en is niet alleen visueel uitdagend. De ruimtelijke beleving en het gebruik van materialen maakt dit werk tot een bijzondere interpretatie van iedere opgave. Het werk is mystificerend, nooit is een eenduidige lezing van het werk mogelijk. Niet gericht op het aanbieden van een door gemeenplaatsen gedomineerde ervaring, is Miralles in staat de rijkdom van de architectuur en haar oneindige mogelijke ervaringen op te roepen. Men kan moeilijk de overweldigende indruk van zijn projecten, waaronder het stadhuis van Utrecht, ontkennen. Lopen door dit gebouw maakt duidelijk dat hier een meesterlijke intuïtie aan het werk is geweest die de middelen om deze ervaringen en indrukken op te roepen volledig beheerste.

Door critici is uitvoerig gewezen op de verwantschap van dit werk met het werk van Gaudí en Jujol: '(...) formele overeenkomsten, zoals de sculpturale behandeling van het materiaal, de dramatisering van constructieve elementen, de inzet van organische, aan de natuur ontleende vormen en structuren en de manier waarop ze de heersende internationale stijl weten te absorberen en te transformeren tot een eigen stijl (...) (Gribling en Lebesque, 1992). Miralles' ontwerpmethode wordt intuïtief genoemd omdat het in een voor-bewust stadium ontwerpen genereert die geen antwoord wil bieden op maatschappelijke problemen maar eerder op zoek is naar de poëtische verwerking van de architectuur. Zijn werk onttrekt zich aan conventies en consensus. Miralles' werk is altijd een uitdrukking van de essentiële, zo niet tijdloze kern van de architectuur. Topografie en sculptuur zijn onmiskenbaar de belangrijkste kenmerken van dit oeuvre. Een oeuvre dat te vroeg is stil gevallen: vlak voor de officiële opening van het Utrechtse stadhuis, augustus 2000, overleed de architect aan de gevolgen van een hersentumor. Een lange strijd die in eerste instantie leek te zijn gewonnen, sloeg alsnog ongenadig hard toe en maakte op 2 juli 2000 een einde aan het leven van een architect die in zijn korte professionele leven een enorme rijkdom aan ideeën, ontwerpen en gebouwen heeft achtergelaten. Miralles werd 45 jaar en is begraven in zijn indrukwekkendste schepping: de Igualada begraafplaats. Benedetta Tagliabue zorgt voorsnog voor het voortbestaan van het bureau en zijn projecten.

Het stadhuis: de architectuur van het weglaten

De geschiedenis van het Utrechtse stadhuis bestaat grotendeels uit volledige renovatie- of nieuwbouwplannen die niet of slechts gedeeltelijk werden uitgevoerd. Het enige nieuwbouwplan dat een nieuwe bebouwingsstructuur in dit gebied introduceert was tot voor kort het gebouw voor Burgerzaken op de hoek van de Ganzenmarkt geweest. De overige nieuwbouw was steeds het gevolg van het slopen en herbouwen van de bestaande bebouwing.

Het Utrechtse gemeentebestuur besloot een aantal jaren geleden het stadhuis vergaand te renoveren met het doel de overzichtelijkheid te vergroten, zonder aantasting van het historische karakter van het complex. Na een besloten Europese prijsvraag, waarin 31 architecten hun plannen presenteerden, maakten uiteindelijk twee geselecteerde architecten een schetsontwerp. Uiteindelijk viel de keuze op Enric Miralles. Vanaf 1997 is Miralles betrokken geweest bij de ontwikkeling van de renovatie- en nieuwbouwplannen. Deze architectenkeuze was in meerdere opzichten bepaald verrassend. Miralles had niet alleen geen enkele ervaring met een dergelijke complexe renovatie, ook zijn werkwijze leek niet verenigbaar met de gemeentelijke wens om overzichtelijkheid en ordelijkheid.

Het gerenoveerde stadhuis, dat eind augustus 2000 werd geopend, voldoet op een bijzondere manier aan de genoemde

De entreehal

(foto: Luuk Kramer)

gemeentelijke wensen. Miralles heeft niet letterlijk een ordende structuur in het complex aangebracht, maar door het weghalen van het merendeel van de oude toevoegingen het stadhuis een openheid gegeven die overzichtelijk én aangenaam is. Hierdoor is het interieur aanzienlijk verbeterd en tevens de relatie van het gebouw met de stad hersteld. Vanuit vrijwel alle delen van het stadhuis heeft men nu zicht op de Utrechtse binnenstad. Door de sloop van het administratiegebouw uit de jaren dertig ontstond aan de voormalige achterzijde van het stadhuis een plein dat de nieuwe ingang van het stadhuis markeert. Op een deel van het vrijgekomen gebied heeft Miralles zijn enige nieuwbouw gerealiseerd. De rest van het stadhuis is gerenoveerd waarbij een duidelijke scheiding tussen openbaar en kantoorgedeelte is aangebracht.

De ervaringen uit Miralles' eerste projecten komen in dit project samen met zijn inzichten uit zijn latere gebouwde werk. Het nieuwe Utrechtse stadhuis is tegelijkertijd een renovatie-

project, een herinrichting van een stedelijk plein en een nieuwbouwproject. Bij alle drie categorieën is sprake van een bijzondere en unieke bijdrage aan de stad Utrecht.

Het ontworpen stadhuis geeft zich over aan de stad en haar specifieke karakter. Miralles heeft geen poging gedaan om een overheersende ingreep te maken die de subtiele stedelijke structuur vergaand zou aantasten noch heeft hij een grotesk gebouw ontworpen dat de macht van het bestuur representeert. Hij weet juist de essentie van het historisch gegroeide bestaande stadhuis treffend te raken: een samenstel van voormalige stadshuizen samengegroeid tot een groter instituut. Deze geschiedenis wordt niet ontkend maar juist versterkt om een bijzondere eigenschap ervan te versterken, namelijk de bescheidenheid van de gemeente die de afstand tot haar burgers wil minimaliseren. De Nederlandse kleinschaligheid wordt niet verworpen maar gekoesterd en vervolgens verrijkt met een indrukwekkende architectonische ingreep met een groot aantal expressieve elementen en intrigerende ruimten.

Tijdens de bouw van het nieuwe stadhuis is een groot aantal lagen uit het stadhuis verwijderd. Aangezien de informatie over het bestaande complex niet volledig was, moest een uiterst flexibel ontwerp- en bouwproces zorgdragen voor een openheid die nieuwe informatie onmiddellijk zou kunnen verwerken in het ontwerp. Dit flexibele proces bood Miralles de mogelijkheid tijdens de verwijdering van oude lagen zoveel mogelijk in te spelen op de specifieke kwaliteiten van het gebouwencomplex. Het heeft verrassende vondsten opgeleverd, waarvan de dikke eikenhouten panelen en de hangconstructie boven de ontvangsthall, de voormalige zaal van het patriciërshuis Groot Lichtenberg, én de nieuwe raadzaal de fascinerendste voorbeelden zijn. Het gehele stadhuis is op een zodanige manier behandeld dat zijn geschiedenis, ook al is het in fragmenten, leesbaar blijft in de overgebleven delen ervan. Delen van de oude bakstenen muren zijn in het zicht gehouden en een aantal 'oorspronkelijke' fragmenten van de vloeren zijn gehandhaafd, zodat vanuit het interieur de gebouwbreedte van de verschillende stadshuizen leesbaar blijft.

Hier doet het ambivalente karakter van dit ontwerp zijn intrede. De waarde van het gebouw lijkt in dit geval 'slechts' gebaseerd te zijn op de specifieke oplossingen die ze voor specifieke problemen biedt. Architectuur ontleent haar waardering

*Detail van de gevel aan
het plein
(foto: Luuk Kramer)*

achter vooral aan de vragen die ze oproept. Daarmee kan een onduidelijke ervaring worden aangeboden die de beschouwer en gebruiker de dingen op een hernieuwde wijze kan laten aanschouwen. Het enkel gevoelsmatig ondergaan van een ruimte is echter niet mogelijk omdat het denken de onschuld van deze handeling tenietdoet. Het menselijk intellect is, waarschijnlijk, ook een zintuig dat niet onafhankelijk van alle andere kan werken. Door het ontbreken van deze intellectuele uitdaging is de ruimtelijke ervaring van het stadhuis, hoe indrukwekkend en energerend ook, niet overtuigend.

De context is door Miralles opgevat als een globaal cultureel gegeven, waarbinnen het vormenspel plaatsvindt. De problematiek van de geschiedenis wordt luchtig behandeld. De relatie tussen oud en nieuw, de betekenis van het blootleggen van oude lagen en de waarde die de verschillende tijdperiodes ten opzichte van elkaar hebben, komen nergens expliciet aan de orde. De criteria voor hergebruik van de elementen zijn lastig te achterhalen. Eerder dan een kunsthistorische waardering van deze fragmenten lijken ze in eerste instantie beoordeeld op hun betekenis als teken of op hun schoonheid. De afzonderlijke elementen spelen daardoor een rol in het spektakel van ruimtelijke en materiële ervaringen die ontdaan zijn van hun oorspronkelijke betekenissen. De gelaagde gevel aan het plein, waarin oude natuurstenen raamlijsten zijn hergebruikt, is hiervan een voorbeeld. Dit nieuwe plein is een adequate stedenbouwkundige ingreep waarbij het stadhuis echter een decor is geworden, en niet een stedelijk element. Misschien is een vergelijking met de Griekse agora op zijn plaats. Het nieuwe plein is een stedelijk centrum waarin de burgers in het kader van openbaar bestuur hun stedelijke rol spelen binnen een democratisch decor.

Bronnen:

Peter Buchanan, Josep Maria Montaner, Dennis L. Dollens, Lauren Kogod, The architecture of Enric Miralles and Carme Pinós, *Sites/Lumen Books*, 1990.

Renneth Frampton, *Studies in Tectonic Culture*, MIT Press, Cambridge/London, 1995.

Jos Jamar (red.), Het stadhuis van Utrecht / The town hall of Utrecht, *Het Utrechts Archief/Uitgeverij Matrijs*, Utrecht, 2000.

Enric Miralles/Carme Pinós; under construction, in: *El Croquis*, september 1991.

Frank Werner, 'Locations of Physical Sensation. On two works by Carme Pinós and

Enric Miralles', in: *Daidalos*, nr. 45, september 1992.

Het stadhuis

Fotocollage van de
Oude Gracht

(foto: EMBT architectes associats)

van Utrecht

Het stadhuis staat vlak naast de belangrijkste gracht van de stad en wordt aan de andere kant door een eveneens belangrijke open ruimte begrensd. Het perceel wordt omsloten door een rij typische, diepe Hollandse huizen. Door de eeuwen heen is het belangrijkste huis van die rij, dat een binnenplaats had, met twee of drie van zijn burens versmolten en het stadhuis geworden. Later werden er nog meer gebouwen aan toegevoegd.

Ons idee was bijzonder eenvoudig: draai het gebouw 180°, zodat de ruimte aan de noordzijde een plein vormt dat de nieuwe entree markeert. Probeer dat ritme binnenin opnieuw te ontdekken. Grijp terug op het karakter van die kleine huisjes en zorg ervoor dat elk deel van die huisjes weer anders is, maak een passage die alles doorsnijdt maar respecteer tegelijkertijd de eigenheid van ieder huis.

We besloten de trap, die het neoklassieke aanzien van het gebouw moest bewaren, op sommige plaatsen uit te laten steken als een balkon – een plek waar iemand de bevolking kan toespreken – een soort trappenhuis waardoor de piano nobile kan worden bereikt, waar het licht van boven en van onder door de dakramen van de raadkamers kan binnenstromen.

Onderstaande fragmenten zijn afkomstig uit de tekst bij het ingediende ontwerp.

Herontdek de waarde van de binnenruimte

Het monumentale gedeelte van het gebouw wordt op de begane grond zichtbaar...

De oude buitenmuren spelen opnieuw een rol omdat ze het gebouw verzachten...

De essentiële muren en interieurs worden behouden...

De raadzaal moet de nieuwe hoofdruimte worden...

De afmetingen zijn vergelijkbaar met die van het middel-eeuwse vertrek...

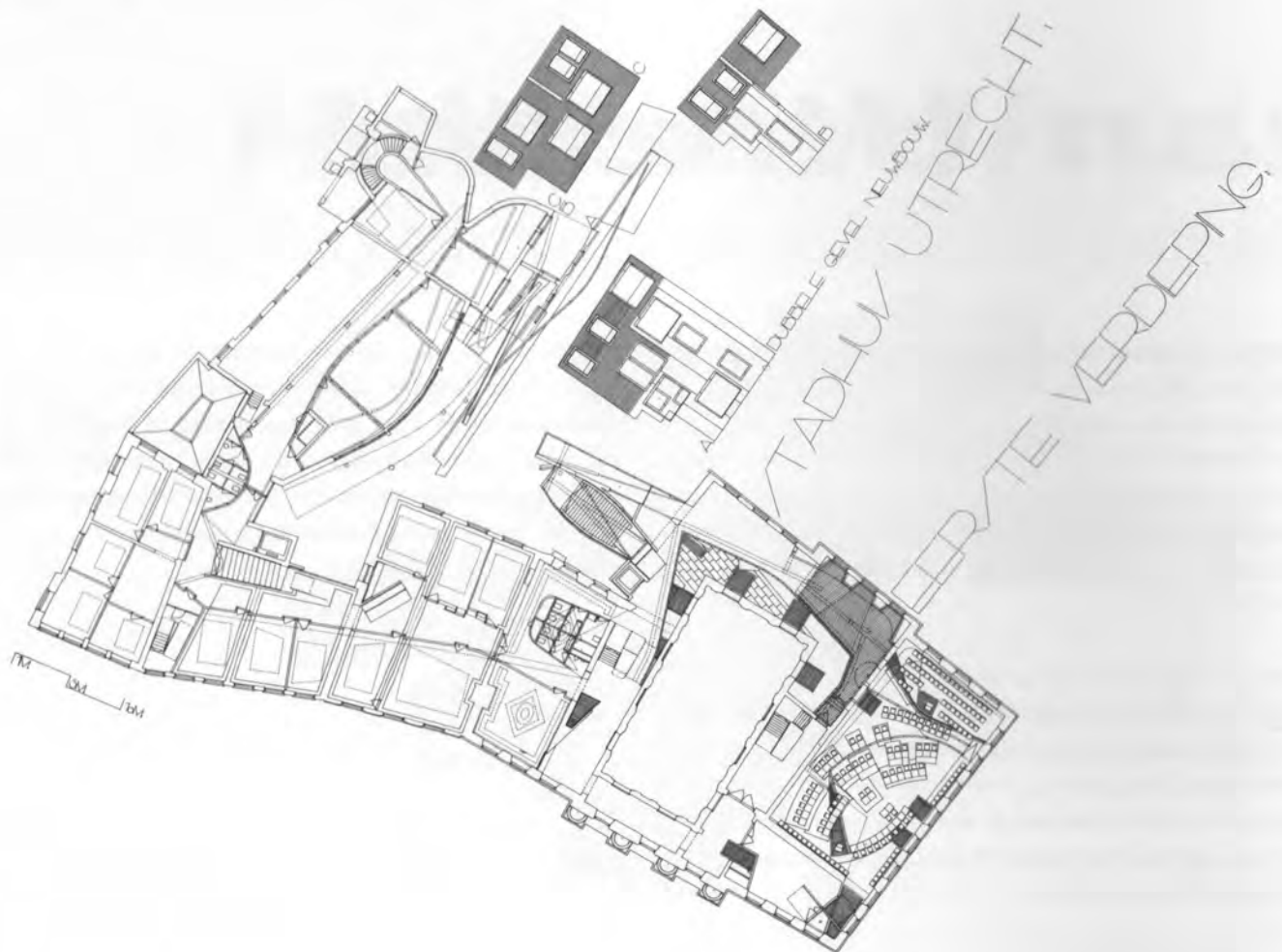
Het licht komt van het dak en binnen zal een nieuwe sfeer worden opgeroepen...

Een nieuwe trap bij de nieuwe ingang zal daar directe toegang bieden...

De eerste verdieping zal geheel aan de politieke vertegenwoordiging worden gewijd...

Dit betekent dat alle politieke activiteiten in het nieuwe gebouw in het neoklassieke gebouw zullen plaatsvinden...

Ik denk dat deze nieuwe indeling van groot belang is voor het nieuwe gebouw...

Het stadhuis als verzamelplaats van gebouwen

Toen de gemeente besloot om het bakstenen gebouw te slopen koos ze voor een stedelijk leven met menselijke eigenschappen...

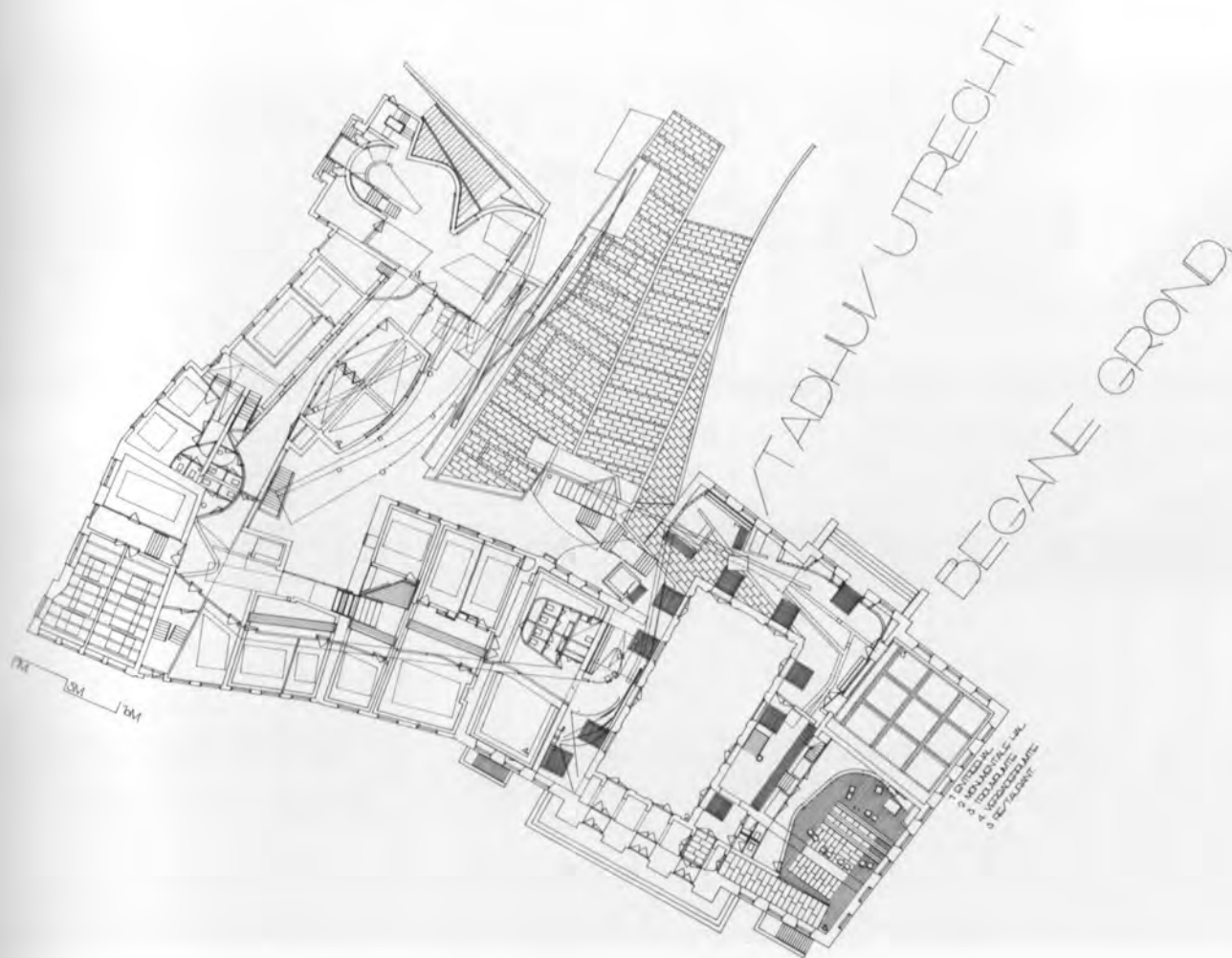
De hoofdingang zal een nieuwe plaats krijgen, voor het plein en een vleugel met nieuwe gebouwen...

Deze nieuwe ingang voert ons wederom naar het monumentale vertrek...

De gang die de verschillende gebouwen omringt is vrijstaand, maar benadrukt dat het stadhuis een verzameling van gebouwen is...

Ten slotte wordt het neoklassieke gebouw verbouwd tot een soort 'monument' dat deel uitmaakt van de straten en pleinen...

Wanneer de deur wordt geopend, verandert het zichzelf in een deel van de openbare ruimte van de stad.

Een nieuwe vleugel

Het grootste deel van de kantoorruimte die is bestemd voor de ambtenaren bevindt zich in de nieuwe vleugel...

De ruimte is zo ingedeeld dat het daglicht over alle werkplekken wordt verdeeld...

Het gebouw loopt evenwijdig aan de Ganzenmarkt en de schaal ervan komt overeen met de huizen die aan weerszijden van de straat staan...

Het behoud van het gebouw met de gevel uit de jaren dertig is een manier om deze straat (Ganzenmarkt) te benadrukken en toegang tot het nieuwe plein te bieden...

Het café-restaurant vormt een vriendelijke verbinding tussen het stadhuis en de stad...

Bij de bouw van de nieuwe vleugel worden materialen van het oude gebouw (bakstenen, raamkozijnen, balken, etc.) hergebruikt zodat er een nieuw gebouw uit goede materialen ontstaat...

Tussen de nieuwe vleugel en het neoklassieke gedeelte verschijnt een nieuw plein dat door de bevolking kan worden gebruikt...

*Het nieuwe plein
voor het stadhuis*

(foto: Luuk Kramer)

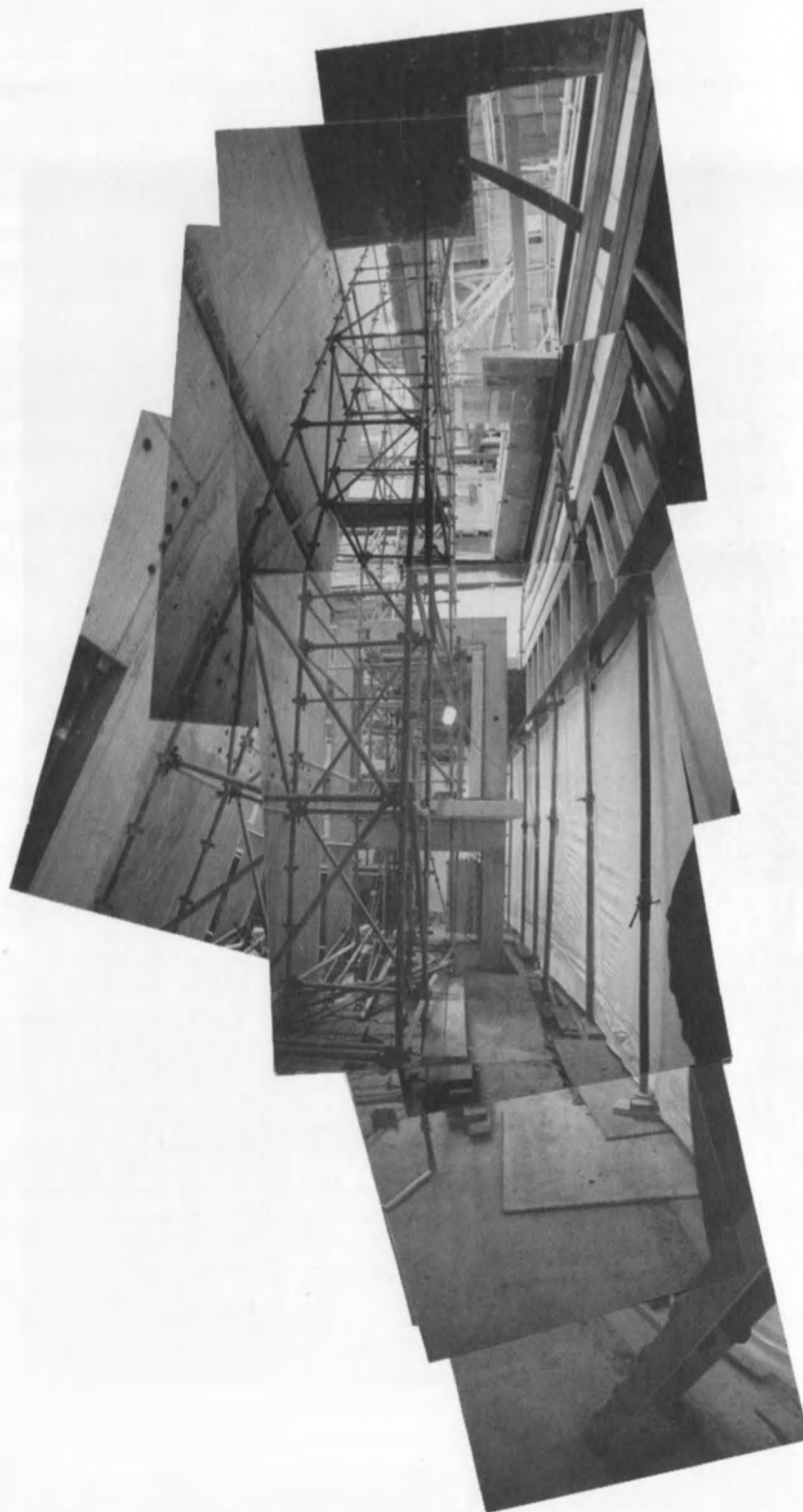
Interieur

(foto: Luuk Kramer)

pag. 38/39

*Fotocollages van het
stadhuis in aanbouw*

(foto: EMBT architectes associats)

Mensen, wensen,

Eigenwijs wonen, Daan Bakker (realisatie 2002), opdrachtgever Amnis

architectuur

Utrechtse woningcorporaties en de Rietveldprijs

Elke twee jaar maakt de Rietveldprijs de balans op van de Utrechtse architectuur. Een jury kiest uit de meest interessante, vernieuwende en hoogwaardige projecten het allerbeste. Na de verbouwing van het Instituut voor Psychiatrische Dagbehandeling door Abel Cahen (1991), een woningbouwproject in Voordorp van Theo Bosch (1993), het woonhuis van Mart van Schijndel (1995), het Universiteitsmuseum van Koen van Velsen (1997) en het Educatorium van OMA (1999) is dit jaar de renovatie en verbouwing van het stadhuis door Enric Miralles bekroond. Opvallend bij deze eregalerij is de afwezigheid van de Utrechtse woningcorporaties als opdrachtgevers. Ze hebben een indrukwekkend bezit aan grond en woningen (circa 45% van het Utrechtse totaal) en een constante bouwproductie. Willen de Utrechtse corporaties de Rietveldprijs eigenlijk wel winnen en hoe denken zij over architectonische kwaliteit?

Geschiedenis van de corporatie

Corporaties bekleden in Nederland een bijzondere positie. Als zogenaamde 'toegelaten instellingen' zijn het private organisaties die werkzaam zijn in het publieke belang. Hun oorsprong ligt aan het einde van de negentiende eeuw toen woningbouwverenigingen en charitas-instellingen werden opgericht om tegemoet te komen aan een prangend woonvraagstuk uit het oogpunt van volksgezondheid, zedelijk peil en industrialisatie. In de twintigste eeuw nam het Rijk al snel de verantwoordelijkheid op zich om de woonomstandigheden van alle Nederlanders, maar toch vooral degenen uit de laagste inkomensgroepen, te verbeteren. Een eerste daad werd gesteld met de woningwet van 1901 die de bewoning van slechte woningen onmogelijk maakte en de bouw van goede woningen bevorderde. In de jaren voor de Tweede Wereldoorlog werd zo de beruchte speculatiebouw een halt toegeroepen en realiseerden

woningbouwverenigingen met behulp van voorschotten van de overheid, woningwetwoningen. Zowel de woningen als de stedenbouwkundige plannen kenmerkten zich door zorgvuldigheid en kwaliteit. Veel van de arbeiderswijken en tuindorpen die in deze periode werden gerealiseerd, gelden tot op de dag van vandaag als voorbeeld.

De wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog kenmerkte zich vooral door de aandacht voor productie. De woningvoorraad moest snel en doelgericht worden aangevuld om de sterk groeiende bevolking te kunnen huisvesten. Woningnood was volksvijand nr. 1 en de volkshuisvesting werd in deze periode dan ook een rijkszaak die met behulp van de woningcorporaties kon worden geklaard. Stedenbouw en esthetische kwaliteiten waren in deze periode 'luxe-aspecten' waaraan maar weinig aandacht kon worden besteed. Toen in de jaren zeventig de aandacht verschoof naar stadsvernieuwing en groeikernen, begon dit te veranderen. Door een sterke verkokering hadden zowel lokale overheden als de rijksoverheid intussen echter behoorlijk aan daadkracht en wendbaarheid moeten inboeten.

De jaren tachtig kenmerkten zich daarom door een organisatie-opgave om de volkshuisvesting op het niveau van rijksoverheid en lokale overheden uit haar bureaucratische bekneling te bevrijden. Nu de woningnood was gelenigd, moest op integrale wijze kunnen worden gewerkt aan de inrichting van Nederland, waarbij stedenbouw, volkshuisvesting, werkgelegenheid en milieu gelijktijdig dienden te worden benaderd. Ook de rol en positie van de woningcorporatie zouden drastisch veranderen. Van een ambtelijke instelling voor de uitvoering van overheidsbeleid, werd deze een private instelling met een maatschappelijk gebonden vermogen. De nota 'Volkshuisvesting in de jaren negentig' (1989, ook wel Nota Heerma genoemd) bepaalde dat de banden tussen het Rijk en de corporaties moesten worden doorgesneden. De zogenaamde bruteringsoperatie in 1995 hield in dat corporaties de rijkssubsidies afkochten en zelf het exploitatierisico voor hun projecten gingen dragen. Op deze manier werden de corporaties samen met projectontwikkelaars spelers in de vrije markt van woningbouw waarvan een goede prijs/kwaliteitsverhouding een vanzelfsprekende resultante zou zijn.

De woningcorporaties ontwikkelden zich op deze wijze tot hybride instellingen die enerzijds dienden te concurreren met

commerciële projectontwikkelaars maar anderzijds gebonden waren aan afspraken met de overheid. Zo werd bepaald dat de huisvesting van kwetsbare groepen in de samenleving (ouderen, lagere inkomensgroepen, gehandicapten) de maatschappelijke taak van woningcorporaties zou blijven. Ook werden corporaties, in tegenstelling tot particuliere verhuurders en projectontwikkelaars, ertoe verplicht hun vermogen aan te wenden op het terrein van en in het belang van de volkshuisvesting. Als tegenprestatie biedt de overheid een aantal fiscale voordelen, bovendien kan zij door middel van de 'toelating' (toestemming om als corporatie actief te zijn) haar voorwaarden kracht bijzetten. Over de culturele component van woningbouw, de architectonische kwaliteit van de bouwproductie, werd niets vastgelegd. Het vertrouwen in het zelfregulerend vermogen van de vrije markt was groot.

Mensen, wensen, architectuur

In 1999 evalueerde staatssecretaris Remkes het beleid volgens de Nota Heerma. In de nieuwe nota 'Mensen, wensen, wonen' (2000) is sprake van een enigszins omgekeerde tendens naar een 'beheerste marktwerking en een betrokken overheid'. Remkes stelt in de nota: 'Het Rijk heeft te veel en te gemakkelijk afstand genomen van de daadwerkelijke realisatie van de maatschappelijke opgave ten aanzien van het wonen.' De privatisering van woningcorporaties was weliswaar een successtory maar andere doelstellingen zoals de bevordering van het eigen woningbezit onder lagere inkomensgroepen, verbetering van de marktwerking op lokaal niveau en de versterking van de positie van bewoners waren onvoldoende uit de verf gekomen. Uit de reusachtige Vinex-operatie was bovendien duidelijk geworden dat bij de heersende woningtekorten de marktwerking niet vanzelfsprekend een hoogwaardige architectuur tot gevolg had.

Het gegeven van architectonische kwaliteit wordt in de Nota Remkes benaderd als de resultante van zaken als doelmatigheid, duurzaamheid en de differentiatie van het woonaanbod. In het advies 'Wonen, beleid en legitimiteit' gaat de VROM-raad iets verder en benoemt culturele identiteit, naast duurzaamheid, doelmatigheid en sociale rechtvaardigheid, als één van de vier legitimiteitsgronden voor rijksbemoeienis met het wonen, waarbij deze wordt uitgelegd als balans tussen indi-

viduele expressie en culturele waarden op een hoger schaalniveau. Aedes, de koepelorganisatie van de 685 woningcorporaties in Nederland zegt over dit onderwerp: 'Bewoners stellen nu hogere eisen aan de kwaliteit van woning en woonomgeving dan vroeger. Veel mensen hebben meer te besteden en zijn bereid en in staat om die kwaliteit te betalen.'

De architectonische kwaliteit of de culturele identiteit van het wonen blijken hoe dan ook lastig te bepalen waarden ten opzichte waarvan de overheid een objectief standpunt wil en moet innemen. Zij hecht echter wel degelijk belang aan deze architectonische kwaliteit en draagt dit op rijksniveau uit door instellingen als het NAI, Stimuleringsfonds voor Architectuur en de Zeven Pyramides (rijksprijs voor excellent opdrachtgeverschap). Op gemeentelijk niveau zijn er lokale architectuurcentra zoals Aorta en prijzen als de Rietveldprijs om het belang van architectonische kwaliteit kracht bij te zetten. Stichting Rietveldprijs ziet 'de kwaliteitsverbetering van de gebouwde omgeving als openbare ruimte' als haar doelstelling.

De rol van de corporatie

Geleidelijk aan is bij de corporaties het besef gegroeid dat zij met hun indrukwekkende woning- en grondbezit verantwoordelijkheid dragen voor het aanzien van Nederland. De vraag is echter hoe aan deze verantwoordelijkheid vorm kan worden gegeven vanuit de hybride identiteit van private onderneming met maatschappelijk gebonden vermogen. Beheer en nieuwbouw van corporaties kenmerkten zich altijd als goed en goedkoop, sober en doelmatig. En hoewel bij nieuwbouw de armslag wat groter is, blijft er weinig financiële ruimte voor spraakmakende, vernieuwende of bijzondere projecten.

Toch valt een aantal woningcorporaties op door de architectonische kwaliteit van hun projecten. Wonen Midden Brabant bijvoorbeeld realiseerde met Het Cenakel (Jacq. de Brouwer) een spraakmakend en hoogwaardig project dat in 2000 de Tilburg Moderne Industriestad-prijs won. De Amsterdamse corporatie Het Oosten werd in 2000 genomineerd voor de Zeven Pyramides en won deze prijs in 1998 met onder andere het Wozococomplex (MVRDV). Het juryrapport stelde bij die gelegenheid dat Het Oosten een belangrijke bijdrage leverde aan de architectuur, stedenbouw en volkshuisvesting door een beleid dat getuigt van een grote maatschappelijke

betrokkenheid. Daarnaast roemde de jury de bereidheid tot experimenteren waarbij ook jongere architecten een kans wordt geboden.

Deze maatschappelijke betrokkenheid en de bereidheid tot experimenteren lijken wonderwel te passen bij de maatschappelijke taakstelling van corporaties maar vereisen een mentaliteitsverandering en een verandering in doelstelling. De corporaties met een 'missie' die zich een maatschappelijke verantwoordelijkheid toe-eigenen die verder gaat dan louter huisvesting en die ook bereid zijn om uit overtuiging voor hun projecten op de barricades te gaan, zijn in staat om zonder extra middelen spraakmakende projecten te realiseren. Wel moet gezegd dat de bestuurlijke context bij dit alles een factor van groot belang is. Een gemeente moet bereid zijn mee te werken aan een experiment en zich openstellen voor een nieuwe aanpak en een nieuwe verschijningsvorm. Alle partijen worden hier beter van: de corporatie wint in naamsbekendheid, het project is een aanwinst voor (het imago) van de stad en de stedeling kan kiezen voor een spraakmakende woning.

Toen in oktober 2000 Stichting Rietveldprijs ter gelegenheid van haar tienjarig bestaan samen met architectuurcentrum Aorta een publieksdiscussie organiseerden rond de vraag 'kan een Utrechtse woningcorporatie ooit de Rietveldprijs winnen?', beriepen de corporaties zich op een gebrek aan bewegingsvrijheid. De gemeente beklagde zich van haar kant over een tekort aan initiatieven bij de corporaties. De trots op de eigen stad en de bereidheid in architectonische kwaliteit te investeren

*Schaakwijk, Henk Klunder
Architecten, Mitros, 2000
(foto: Gees Verhoeven)*

Leidsche Rijn, Langerak 1,
Van Herk/De Kleijn
Architecten, Mitros, 2000
(foto: Ron Hendriks)

bleken bij deze gelegenheid minimaal. De vier grote Utrechtse corporaties Amnis, Mitros, Bo-Ex en SSH lichtten in interviews hun standpunten toe.

Het belang van goede stedenbouw

Sinds de bijeenkomst in oktober 2000 zijn in Utrecht de belangrijkste stappen genomen rond de DUO (De Utrechtse Opgave). Daarbij zijn twee partijen betrokken, de corporaties en de gemeente, en twee gebieden, Leidsche Rijn en de naoorlogse wijken. Voor de herstructurering in de naoorlogse wijken bedongen de corporaties de verantwoordelijkheid voor de stedenbouw. Architectuur en stedenbouw zullen op deze locaties dan ook worden ontwikkeld vanuit één visie. Corporaties bepalen zo zelf de randvoorwaarden voor hun architectuur en kunnen intensiever aandacht besteden aan de identiteit van de buurt die steeds belangrijker wordt als onderdeel van de woonkwaliteit.

De Kersentuin, Architectenbureau Kristinsson
(realisatie in 2002),
Amnis

Wim Duijster (Mitros) vindt het maken van een goede wijk, met daarop afgestemde mooie architectuur dan ook belangrijker dan het neerzetten van een mooi gebouw. Over Leidsche Rijn, waar de gemeente verantwoordelijkheid droeg voor stedenbouwkundige randvoorwaarden en openbare ruimte, stelt hij dat Parkwijk Zuid (Mitros, Duinker en Van der Torre) een mooie wijk is geworden maar dat zij met andere randvoorwaarden nog beter had kunnen zijn.

Ook Bart van der Laag (Amnis) wil niet alleen bouwblokjes leveren, maar echt werken aan de kwaliteit van de stad. Stedenbouw, stelt hij, zou gepaard moeten gaan met een visie en gebaseerd moeten zijn op een integraal plan voor de stad. Hoewel de gemeente Utrecht zich constructief opstelt, ontbreekt het haar aan continuïteit in de stedenbouwkundige visie. Wijken en kleinere gebieden zouden ontwikkeld moeten worden binnen stedenbouwkundige kaders met een zodanig abstractieniveau dat ze een uitdaging vormen voor investeerders. In de huidige situatie worden projecten teveel getoetst op concrete bouwplannen terwijl het beleid meer visionair zou moeten zijn. Omdat er geen geschikt kader is om ze aan te toetsen, vormen initiatieven van corporaties per definitie een probleem.

Johan Klinkenberg (Bo-Ex) noemt de Dienst Stedenbouw zelfs ronduit incapabel en zou het liefst zien dat gemeentelijke stedenbouwkundigen zich niet langer bemoeien met bouwlocaties van corporaties. De randvoorwaarden die worden gesteld, vormen in zijn ogen veel te veel een keurslijf. Ook pleit Klinkenberg voor het aanstellen van een stadsbouwmeester die door middel van praktijkvoorbeelden de cultuur zou moeten veranderen.

De andere corporaties tonen meer begrip voor de opstelling van de gemeente en zijn van mening dat het bewerkstelligen van een cultuuromslag tijd vergt. Wim Duijster stelt dat er wel degelijk een gemeentelijke visie op de stad is, maar dat deze slecht wordt vertaald naar operationeel handelen. Tussen de eerste stap van een totaalvisie en de laatste stap van het concrete bouwproject, ontbreekt een aantal stappen. Zo wordt over het stedelijk wonen, een begrip dat werd geïntroduceerd door Remkes, teveel nagedacht vanuit de vormgeving en te weinig vanuit de functionaliteit. Duijster is bovendien overtuigd van een gezamenlijke opgave. Eén corporatie met ambitie en doorzettingsvermogen levert in zijn ogen slechts incidentjes op.

Als de grootste corporatie met de grootste fysieke opgave is Mitros daar echter niet op uit.

Duijster ziet gemeente en corporaties als natuurlijke bondgenoten voor een gezamenlijke taak. Een corporatie kan met een stedenbouwkundig plan de gemeente de ogen openen voor de mogelijkheden van een gebied. Zo trok Mitros voor de stedenbouwkundige ontwikkeling van de omgeving Talmalaan/Troelstralaan ONB (Op ten Noort – Blijdenstein) aan. Op dit soort initiatieven reageert de gemeente meestal positief. Ook Amnis is van mening dat de gemeente zich constructief opstelt. Voor de omgeving van de Titus Brandsmaflat in Overvecht nodigden Bo-Ex en Amnis samen het bureau Kees Christiaanse uit voor het maken van een stedenbouwkundige ontwikkelingsvisie. Het betreft hier een gezamenlijk project waarbij de flat in bezit is van Amnis en de omliggende bebouwing van Bo-Ex. De drie ontwikkelingsmodellen van Christiaanse zullen door de corporaties in samenwerking met de gemeente worden beoordeeld. Door van één stedenbouwkundig plan uit te gaan, zullen de nieuwe projecten van de twee corporaties duidelijke samenhang vertonen, is de inzet.

Eergevoel

De corporaties streven niet alleen naar meer invloed op de stedenbouw maar ook naar meer grip op de opdrachtgeversrol. Voorheen was er veel aandacht voor betaalbaarheid. Tegenwoordig halen de Utrechtse corporaties steeds vaker eergevoel uit een mooi gebouw; de esthetische kwaliteit van architectuur wordt gezien als een positieve bijdrage aan het leefklimaat in de stad.

Mooi bouwen is dus ook in het belang van de bewoner. Bo-Ex en SSH vinden echter niet dat de schoonheidsnorm die daarbij gehanteerd wordt, ook door die bewoner gedicteerd moet worden. Johan Klinkenberg (Bo-Ex) stelt dat klanten zich niet zozeer interesseren voor de gekozen architect, de spraakmakendheid of het experiment, maar dat het hen gaat om de andere kwaliteiten van het wonen en de woonomgeving. Hij is ervan overtuigd dat alleen mensen met een hogere opleiding zich door het culturele gehalte laten leiden en dat zijn niet de klanten van zijn corporatie. Zo zegt het de bewoners van Hoograven en Tolsteeg volgens hem niets dat hun woning ontworpen is door Gerrit Rietveld.

Ton Jochems (SSH) gelooft dat de esthetische opvattingen van zijn klanten niet veel zeggen omdat, als het aankomt op smaak, het resultaat altijd een gemiddelde is 'en daarmee win je de Rietveldprijs niet...'. Volgens Mitros en Amnis zijn bewoners echter wel degelijk geïnteresseerd in architectuur. Duijster put uit zijn jarenlange ervaringen op bewonersavonden waar altijd blijkt dat mensen gebouwen heel duidelijk mooi vinden of niet. Amnis kon uit eigen onderzoek concluderen dat bewoners wat betreft de architectuur van hun woning weloverwogen keuzes maken.

Alle corporaties zijn het erover eens dat voor het realiseren van hoogwaardige architectuur ruimere budgetten noodzakelijk zijn. De koppeling van huur en koop in één complex biedt goede mogelijkheden voor de realisatie van hoogwaardige sociale huur, hoewel hiervan nog geen goede Utrechtse voorbeelden zijn. Verder is het realiseren van mooie nieuwbouw op solitaire locaties volgens de corporaties niet moeilijk, het zijn juist de 'invuloefeningen' die een complexe opgave vormen. Door de restricties van bestaande locaties beschouwt Wim Duijster (Mitros) dit type projecten als een uitdaging. Klinkenberg (Bo-Ex) ziet bijvoorbeeld de Amstelstraat in Rivierenwijk als een locatie zonder mogelijkheden voor spraakmakende architectuur. De sterk aanwezige stedenbouwkundige context maakt mooi bouwen hier tot een moeilijke opgave, zo stelt hij.

Etagewoningen

*Hoograven, Gerrit Rietveld
(1954-'57), beheer Bo-Ex*

*Studentenhuysvesting
op de Uithof,
Rudy Uytenhaak (1998),
opdrachtgever Bo-Ex,
beheerder SSH*

Experimenten voor woonmilieu en leefstijl

Eén van de veranderingen na de verzelfstandiging van de corporaties is de grote aandacht voor dienstverlening. Corporaties spelen steeds meer in op de wensen van de huurders, zelfs wanneer die heel specifiek zijn. Woonmilieu en leefstijl zijn daarbij de basisbegrippen. Amnis verwacht in de toekomst een meer ontspannen woningmarkt, wat tot een specifiek aanbod noopt. Nu al blijken keuzes voor een bepaalde buurt doorslaggevend te zijn voor huurders, waarbij het niet alleen gaat om de kwaliteit van de woonomgeving, maar ook om de sfeer.

Amnis hield in dit verband een grootschalig onderzoek naar de leefstijl en waardepatronen van bewoners waarvan de resultaten zullen worden ingezet bij de herstructurering van de naoorlogse wijken en de nieuwbouw in Leidsche Rijn. Amnis realiseerde al enkele projecten waar leefstijl vertaald wordt naar specifieke architectuur. Voor het project De Kersentuin formuleerde de bewonersgroep speciale eisen op het gebied van centraal wonen en milieuvriendelijk bouwen. Voor de Eigenwijs

Woningen van Daan Bakker brachten toekomstige bewoners wensen in wat betreft indeling en vormgeving hetgeen zal resulteren in woningen met verschillende verschijningsvormen en hetzelfde casco.

Om experimenteel en bewoner-specifiek te bouwen, zal minder gelet moeten worden op standaard verhuur- en verkoopbaarheid. De corporaties hebben zich in het verleden nogal conservatief opgesteld door voortdurend rekening te houden met de toekomstige huurder die een neutrale woning zou moeten krijgen. Nu ziet men de voordelen van een gedifferentieerd woonaanbod en is de angst dat een woning niet meer te verhuren zou zijn minder geworden.

In het streven naar hoogwaardige architectuur moeten de corporaties zich begeven langs de randen van de regelgeving, de budgetten en het beheer. In dit 'benutten van de marges' ziet Amnis een grote uitdaging. De corporatie wil graag een rol spelen bij het totstandkomen van kwaliteit en is bereid daarvoor de nek uit te steken, financiële risico's te lopen en veel van partners als Projectbureau Leidsche Rijn te vergen. 'Maar het is leuk om op deze manier te bouwen!' (Van der Laag)

Bo-Ex ziet het bewerkstelligen van veranderingen minder rooskleurig en werkt bijvoorbeeld ook nauwelijks met jonge architecten. Mitros wil jong talent graag een kans te geven maar stelt dat techniek en organisatie daarbij extra aandacht behoeven. Bij de herinrichting van Rivierenwijk liet Mitros daarom een 'jonge' architect, Jaco de Visser, samenwerken met ONB als gevestigd bureau. SSH ziet veel mogelijkheden voor jonge architecten omdat experimenteren past bij hun doelgroep van jongeren en studenten. Het nieuwe studentencomplex in de Uithof wordt ontworpen door Köther en Salman.

Gemeente, corporaties, bewoners

De maatschappelijke verantwoordelijkheid voor architectonische kwaliteit in de zin van vernieuwende, spraakmakende en experimentele architectuur laat zich goed koppelen aan de maatschappelijke taken van woningcorporaties. Aangezien de rijksoverheid en de lokale overheden streven naar hoogwaardige architectuur, moeten bijzondere en experimentele projecten van overheidswege duidelijker worden gestimuleerd.

Deskundigheidsbevordering op het gebied van architectonische kwaliteit en ook het uitwisselen van ervaringen op dit

gebied, kan de corporaties meer inzicht verschaffen in hoe zij hoogwaardige projecten kunnen realiseren. Het openbare debat ten slotte, dwingt hen uitspraken te doen over architectonische kwaliteit, werkveld en ambities. Corporaties kunnen zich op deze manier duidelijk positioneren als belangrijke spelers en... als mogelijke winnaars van de Rietveldprijs.

Enkele bronnen:

Interviews van de auteurs met Ton Jochems (SSH), Johan Klinkenberg

(Bo-Ex), Wim Duijster (Mitros) en Bart van der Laag en Kees Rijngoud (Amnis)

op 3, 4 en 5 september 2001.

Lustrumdebat Stichting Rietveldprijs, Utrecht, 3 oktober 2000.

Rijksnota 'Woningbouw in de jaren negentig', 1989.

Rijksnota 'Mensen, wensen, wonen', 2000.

Nationaal Akkoord Wonen 2001-2005, 2000.

Tweede kamer debat over rapport 'Corporaties tussen vangnet en vrijhandel',

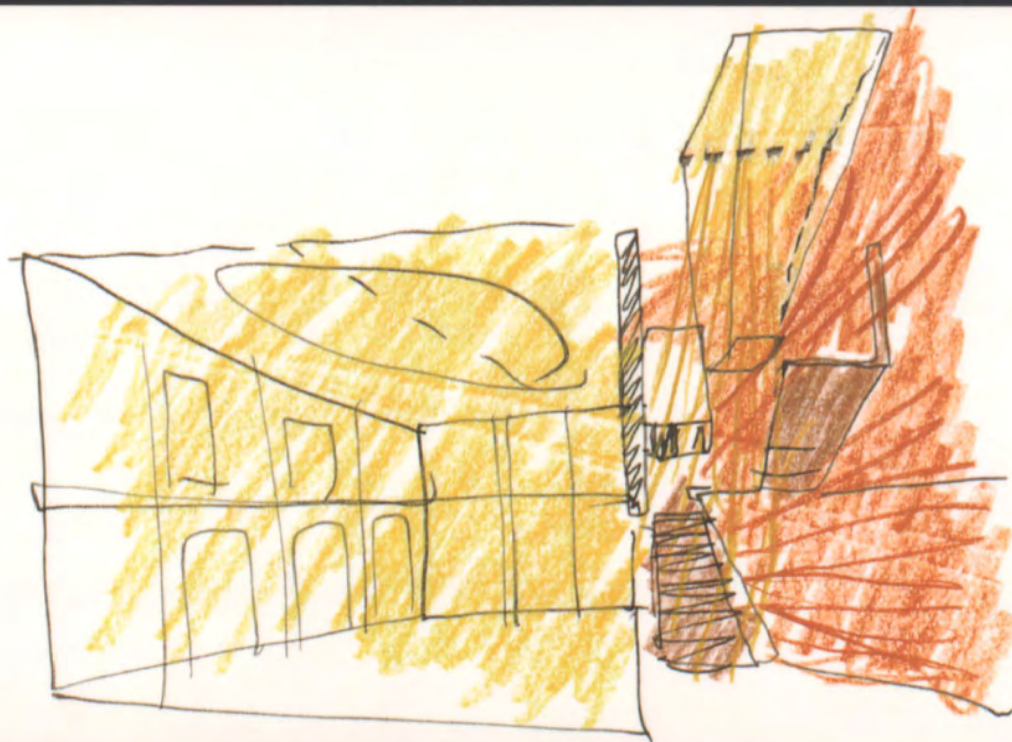
19 juli 2000.

Toespraak staatssecretaris Remkes op het Aedescongres over de Nota Wonen,

18 mei 2000.

Toespraak van staatssecretaris Remkes op het congres '100 jaar Woningwet',

1 februari 2001.

De Rietveldprijs wordt tweejaarlijks uitgereikt aan een ontwerper die heeft bijgedragen aan de kwaliteitsverbetering van de gebouwde omgeving in de stad Utrecht. De prijs wordt toegekend door de Stichting Rietveldprijs, die zich ten doel stelt de kwaliteit van de gebouwde omgeving te bevorderen.

De winnaars van de Rietveldprijs 2001 zijn Enric Miralles/Benedetta Tagliabue van EMBT arquitectes associats uit Barcelona met de renovatie en nieuwbouw van het stadhuis in de Utrechtse binnenstad.

Rietveldprijs 2001 geeft een analyse van het prijswinnend ontwerp in de vorm van een essay. Daarnaast bevat de uitgave onder meer het juryrapport en een foto-reportage van Luuk Kramer met de zes genomineerde projecten.

ISBN 90 6868 296 2

9 789068 682960

